

UOT 336.71

Elnur Elbrus oğlu ZEYNALOV
AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutunun doktorantı
elnurzeynalli.edu@gmail.com

MƏZƏNNƏ SIYASƏTİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ASPEKTLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - valyuta məzənnəsinin mahiyyəti və məzmunu ilə bağlı yanaşmaları sistemləşdirmək və ümumiləşdirməkdir.

Tədqiqatın metodologiyası - tədqiqat işində müqayisəli təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə, sistemli yanaşma, analiz və sintez metodlarından istifadə edilib.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti -tədqiqatda araşdırılmış əsaslı təhlillər ölkə iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyətliliyinə nail olmaq və iqtisadi səmərəliliyi yüksəltmək üçün valyuta münasibətlərinin tənzimlənməsində istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın nəticələri -valyuta sistemləri beynəlxalq aləmdə baş verən iqtisadi-siyasi proseslərdən asılı olaraq dəyişir. Buna görə də valyuta məzənnəsinin səmərəli tətbiqi milli məhsulların rəqabətqabiliyyətinə təsir etdiyi üçün məzənnənin səmərəli tətbiqi yerli istehsalı stimullaşdırır.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - valyutanın mahiyyəti, məzmunu, valyutanın məzənnəsinin formalaşma mexanizmi, dünya valyuta sistemi və valyuta böhranı sistemli şəkildə tədqiq olunmuş və öyrənilmişdir.

Açar sözlər: *valyuta məzənnəsi, real mübadilə məzənnəsi, qiymət, alıcılıq qabiliyyəti pariteti, pul sistemləri, valyuta böhranı və s.*

Giriş

İstənilən ölkənin milli valyutası onun milli pul sisteminin və milli iqtisadiyyatının əsas elementidir. Buna görə də əksər ölkələrin konstitusiyasında milli pul vahidi ilə bağlı xüsusi bir maddə vardır. Fikrimcə, milli valyutanın konstitusiyalarda qeyd edilməsi həm müstəqilliyin rəmzi kimi və həm də pulun ödəniş və tədavi vasitəsi kimi funksiyasını yerinə yetirməsi ilə bağlıdır. Konkret olaraq, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 19-cu maddəsinin 3-cü bəndində mandatdan başqa bütün pul vahidlərinin ödəniş vasitəsi kimi ölkəmizdə qəbul edilməsi qadağan edilir [1. s. 5]. Belə hal milli pul vahidi kimi mandatın ödəniş vasitəsi kimi mühüm funksiyasını normal şəkildə yerinə yetirməsinə xidmət edir. Deməli, valyuta hər hansı bir ölkənin və ya ölkələr qrupunun pul vahidi və ya beynəlxalq hesablaşma vahididir. Valyuta bir sıra xüsusiyyətlərə görə təsnif edilə bilər. Onları cədvəl 1-dəki kimi göstərmək olar.

Hər hansı bir ölkənin valyutasının məzənnəsinin dəyişməsi nəticə etibarilə milli pul vahidləri arasındakı nisbətə dəyişməsi ilə əlaqədar olur. İqtisadi ədəbiyyatlarda valyuta məzənnəsi – bir ölkənin pul vahidinin başqa bir ölkənin pul vahidi ilə ifadə olunan dəyəridir [2, s.271]. Başqa sözlə, bir ölkənin pul vahidinin digər ölkənin pul vahidinə nisbi qiymətidir və onların mübadilə proporsiyasını göstərir.

Məsələn, 1 ABŞ dolları= 1.70 manat,

1 Avro = 1.98 manat,

1 Rubl = 0,0242 manat və s.

Beynəlxalq təcrübə təsdiqləyir ki, valyuta məzənnəsini beynəlxalq ticarət və kapitalın beynəlxalq hərəkəti şərtləndirir. Belə ki, əmtəə idxal edənlər milli valyutasını əmtəəni aldıkları həmin ölkənin valyutasına dəyişirlər. Əmtəə ixrac edənlər isə aldıkları xarici valyutanı milli valyutaya mübadilə edirlər. Xarici investor ölkə iqtisadiyyatına investisiya qoyduqda özünün xarici valyutasını investisiya qoyduğu ölkənin valyutasına çevirərək investisiya yerləşdirir və eləcə də gəlir əldə etdikdə də əldə etdiyi gəliri özünün milli valyutasına və ya beynəlxalq valyutaya çevirir.

Valyutanın təsnifatı

Təsnifatın əlaməti	Valyutanın növü
Mənsubiyyətinə görə	– milli, – xarici,
Valyuta ehtiyatlarına görə	– ehtiyat valyutalar, – digər valyutalar,
Quruluş prinsipinə görə	– valyuta səbəti növü, – adi valyuta.
Konvertasiya dərəcəsinə görə	– sərbəst konvertiyasiya olunan, – qismən konvertiyasiya olunan, – konvertiyasiya olunmayan.
Valyuta əməliyyatlarının növünə görə	– müqavilə dəyərli valyuta, – müqavilə ödənişi üzrə valyuta, – kredit valyutası, – klirinq valyutası, – veksel valyutası.
Sabitlik dərəcəsinə görə	– güclü, – zəif.
Maddi formasına görə	– nağd pul; – nağdsız.

Mənbə: [7, s. 12].

Bu işə onu deməyə əsas verir ki, xarici iqtisadi əlaqələrin coğrafiyasının genişlənməsi və intensivliyinin artması valyuta məzənnəsinin zəruriliyini və əhəmiyyətini daha da artırır. Başqa sözlə, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin iştirakçıları arasında sövdələşmələr zamanı bir milli valyutanın digərinə dəyişdirilməsi olmadan iqtisadi əməliyyatların həyata keçirilməsi mümkün deyildir. Bir ölkənin valyutasının digər valyutaya müəyyən nisbətdə dəyişdirilməsi işə valyuta məzənnəsinə əmələ gətirir. Bunun nəticəsidir ki, artıq valyuta məzənnəsi beynəlxalq tədavül sisteminin elementlərindən birinə çevrilmişdir. Ölkələr beynəlxalq iqtisadi əlaqələri həyata keçirməzdən əvvəl adətən iki növ qiymətləri (daxili və xarici) müqayisə edir və dəqiqləşdirirlər. Bunun səbəbi işə dünya iqtisadiyyatının qloballaşması, təsərrüfat həyatının beynəlmilləşməsi ilə bağlıdır. Ölkələrarası iqtisadi əlaqələr beynəlxalq ticarət və beynəlxalq maliyyə əməliyyatları vasitəsilə həyata keçirildiyindən, xarici ticarət əməliyyatları əsasən ölkə ərazisində istehsal olunan məhsul və xidmətlərin müəyyən hissəsinin ixracını, yaxud da ölkə sərhədlərindən kənarında istehsal olunan məhsul və xidmətlərin müəyyən hissəsinin idxalını nəzərdə tutur. Maliyyə sahəsində işə milli iqtisadiyyatların qarşılıqlı əlaqəsi bu və ya digər ölkə vətəndaşlarının yerli və xarici aktivlərə də sahib ola bilməsi kimi başa düşülür. Nəticədə beynəlxalq əmtəə, xidmət və maliyyə bazarları bir-biri ilə sıx şəkildə qovuşaraq hər bir ölkədə milli gəlirin həcminə, məşğulluq və inflyasiyanın səviyyəsinə, eləcə də digər makroiqtisadi göstəricilərə bilavasitə təsir göstərir.

Hər hansı bir ölkə digər bir ölkə ilə idxal və ya ixrac əməliyyatı həyata keçirərkən hesablaşma beynəlxalq valyuta ilə aparılsa da məhsulun dəyəri idxal və ya ixracatçı ölkənin milli valyutasının dəyəri əsasında həyata keçirilir. Başqa sözlə, valyutanın məzənnəsi əmtəələr üzərində bilavasitə deyil, dolaylı şəkildə özünü göstərir. Ona görə də valyutanın məzənnəsində çoxsaylı amillər yatır. Onlara aiddir:

- qiymət,
- əməkhaqqı,

- istehsal xərcləri,
- əmək məhsuldarlığı,
- iqtisadi inkişaf sürəti və s.

Valyuta məzənnəsi müasir dövrdə pul sisteminin və iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətli olmasını xarakterizə edən ən mühüm elementlərindən birinə çevrilmişdir. İkinci Dünya Müharibəsindən sonra Bretton Vuds razılaşmasına əsasən pul sistemi çərçivəsində Beynəlxalq Valyuta Fonduna üzv olan ölkələr 1946-1970-ci illərdə faktiki olaraq fiksə olunmuş valyuta məzənnələrini qorumaq məcburiyyətində idilər. Lakin, 1970-ci illərin ortalarından etibarən Yamayka Sazişinə uyğun olaraq, BVF üzvlərinə pul siyasəti apararkən seçim azadlığı verilmişdir. 1976-cı ildə qeyd edilən sistemlərin iflasından sonra məzənnə rejimlərinin çeşidi çoxalmışdır.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, valyuta mübadiləsi anlayışı valyutanın dönərliyi ilə xarakterizə olunur. Valyutanın dönərlik səviyyəsi valyuta əməliyyatlarının dövlət tərəfindən tənzimlənməsi mexanizmi ilə təyin edilir. Əgər açıq iqtisadiyyat şəraitində rezidentlərlə qeyri-rezidentlərə valyuta sövdələşməsini həyata keçirərkən heç bir məhdudiyyət qoyulmursa onda həmin valyuta sərbəst dönərli valyuta hesab edilir. Lakin, təcrübə göstərir ki, dönərli valyuta təkə qanunla müəyyən edilmir. Milli valyuta o zaman sərbəst dönərli valyuta hesab edilir ki, onun sabitliyinə həm rezidentlər və həm də qeyri-rezidentlər etibar etsinlər. Başqa sözlə, milli valyutanın dönərliyi ölkənin iqtisadi inkişafının sabitlik dərəcəsi ilə əslidir.

Ticarətçilər və ekspertlər müxtəlif ölkələrin qiymətlərini müqayisə etmək, eləcə də dünya bazarlarının inkişafını müqayisə etmək üçün məhz valyuta məzənnəsi göstəricisindən istifadə edirlər. Eləcə də, firma və banklar özlərinin xarici valyuta hesablarının vaxtaşırı yenidən qiymətləndirilməsində də valyuta məzənnəsindən istifadə edirlər. Milli pul vahidinin xarici valyuta ilə məzənnəsinin müəyyən edilməsi mexanizmi valyuta kotirovkası adlanır [3, s. 88]. Təcrübədə:

- birbaşa,
- dolayı,
- çarpaz(kross-kurs) kotirovka mövcuddur.

Birbaşa kotirovkada ölçü vahidi kimi milli valyuta götürülür. Məsələn, 1 Azərbaycan manatı = 0.58 ABŞ dolları, dolayı kotirovkada müqayisənin əsasını xarici valyuta təşkil edir. Məsələn, 1 ABŞ dolları = 1.70 manat və çarpaz kotirovkada isə hər hansı bir valyutanın digər valyuta ilə birbaşa məzənnəsi olmadığı halda üçüncü ölkənin valyutası müəyyən etmək üçün istifadə olunur. Məsələn, Azərbaycan manatı- ABŞ dolları və ABŞ dolları- Yuanı kimi göstərmək olar.

İqtisadi ədəbiyyatlarda nominal və real valyuta məzənnələri kimi anlayışlara da rast gəlinir. Valyuta kotirovkası nəticəsində müəyyən edilmiş səviyyə nominal valyuta məzənnəsi adlanır. Nominal valyuta məzənnəsinə bir sıra amillər təsir göstərdiyindən o, dinamik olaraq dəyişir. Nominal valyuta məzənnəsinin dəyişmə dərəcəsi və tezliyi cəmiyyətin iqtisadi və siyasi sabitliyini xarakterizə edir.

Nominal, real valyuta məzənnəsi və alıcılıq qabiliyyəti pariteti

Təcrübə təsdiqləyir ki, nominal valyuta məzənnəsinə bir sıra makroiqtisadi göstəricilər əsaslı şəkildə təsir göstərir. Milli əmtəələrin dünya bazarlarında rəqabət qabiliyyətli olması, idxal və ixracın həcmi, ticarət balansının vəziyyəti, tədiyyə balansının cari əməliyyatlar hesabı üzrə saldosu valyuta məzənnəsinin səviyyəsinin dəyişməsindən asılıdır. Nominal valyuta məzənnəsi kapitalın beynəlxalq hərəkətinə təsir göstərən amillərdəndir. Adətən bu və ya digər ölkənin aktivinə qoyulan investisiya gözlənilən real mənfəətə əsasən qəbul edilir. Real mənfəət isə faiz dərəcəsi, risklərin səviyyəsindən və valyuta məzənnəsinin dəyişməsindən asılıdır. Valyuta məzənnəsi makroiqtisadi siyasətin obyektinə daxil olduğundan, tədiyyə balansının saldosunun tənzimlənməsində, pul-kredit siyasətinin həyata keçirilməsində istifadə olunur. Belə ki, valyuta məzənnəsini müəyyən hədd daxilində saxlamaq üçün rəsmi valyuta ehtiyatlarından istifadə olunur ki, bu da öz əksini xarici və ya milli valyutaya olan pul tələbində və ya təklifində tapır.

Real valyuta məzənnəsi və ya real mübadilə məzənnəsi (RMM) anlayışının məzmununa və qiymətləndirilməsinə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. RMM bir ölkənin əmtəələrini digər ölkə-

nin əmtəələrinə mübadilə etdikdə onların milli valyuta ilə nisbi qiymətidir və aşağıdakı kimi göstərilir.

$$RMM = NMM * \frac{P_f}{P_d}$$

Burada; **RMM** — real mübadilə məzənnəsi, **NMM** — nominal mübadilə məzənnəsi (1 ABŞ dolları = ... manat), **P_f** — xaricdə qiymətlərin səviyyəsi, **P_d** — ölkə daxilində (məsələn, Azərbaycanda) qiymətlərin səviyyəsi manatla, **NMM* P_f** — isə xarici ölkədə istehsal olunan əmtəənin milli valyuta ilə ifadə edilmiş (manatla) qiymətidir.

RMM-in dəyişməsi NMM-in dəyişməsinə şərtləndirir. Buna görə də uzunmüddətli dövrdə NMM sabit saxlanması bazar iqtisadiyyatının prinsipləri ilə ziddiyyət təşkil edir. Belə ki, NMM sabit saxlanması milli iqtisadiyyatın dünya bazarlarında baş verən konyunktura dəyişikliklərindən təcrid olunmasına və kiçik iqtisadiyyatlı ölkələrin tələblərinə ziddir. RMM-in bahalaşması ölkənin iqtisadi inkişafına təsir etməklə yanaşı, əhəlinin həyat səviyyəsinə də təsir edir. Bunun üçün də istehlak səbəti anlayışından istifadə olunur.

Bütün bu qeyd edilənlər onu göstərir ki, hər hansı bir ölkənin milli pul vahidinin nominal və real məzənnəsinin formalaşmasında xarici ticarətdə tərəf - müqabili olan ölkələrin təsiri böyükdür. Belə vəziyyət bir tərəfdən beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin makroiqtisadiyyatın aktual bir sahəsinə çevrildiyini göstərir. Təsadüfi deyildir ki, 1997-ci ildə Asiya iqtisadi böhranı zamanı dövlətlərin birinin devalvasiya tədbirlərini həyata keçirməsinə məcbur olması digər ölkələrə də sürətlə yayılmasına səbəb olmuşdur. Asiya ölkələrində bir çox banklar müflisləşdi və işsizlik artdı. Həmin dövrdə Honq-Konq səhm bazarında “Henq-Senq” indeksi öz dəyərini təqribən 4 (dörd) dəfə itirmişdir [4, s. 515].

Valyutanın məzənnəsi bir valyutanın digər valyutaya nisbətən alıcılıq qabiliyyətini də xarakterizə edir. Nəzəri yanaşmalar təsdiqləyir ki, məzənnənin dəyişməsinə proqnozlaşdırmaq cəhdləri uzun müddətdir ki, tətbiq edilir. Valyuta məzənnəsinin müəyyən edilməsində ən məşhur və bəlkə də ilk nəzəriyyələrdən biri 1556-cı ildə M.A.Navarro tərəfindən irəli sürülən və daha sonra D.Rikardo, D.Humun tədqiqat obyektinə olan, lakin onun ən dolğun və hərtərəfli təhlili XX əsrin 20-ci illərində isvırç iqtisadçısı Qustav Kassel tərəfindən edilən alıcılıq qabiliyyəti pariteti nəzəriyyəsidir. Beynəlxalq ticarət liberallaşdıqca əsas əmtəələrin qiymətlərində fərqlər azalma xüsusiyyətinə malikdir. Bu milli valyuta ilə qiymətləri valyuta məzənnəsinə bağlayan alıcılıq qabiliyyəti pariteti (AQP) anlayışının meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Başqa sözlə hər hansı bir ölkənin valyutasının dəyərinin əsasını alıcılıq qabiliyyəti pariteti (AQP) təşkil edir. Uzunmüddətli perspektivdə qiymətlərin səviyyəsi ilə valyutanın məzənnəsi arasında əvvəlcədən müəyyən edilə bilən nisbət mövcuddur. İqtisadi nəzəriyyədə AQP-yə aşağıdakı kimi tərif verilir: İki və ya daha çox ölkənin pul vahidinin müəyyən bir mal və xidmət dəstinə nisbətidir [5, s. 26]. AQP nəzəriyyəsini anlamaq üçün sadə riyazi yanaşmadan Azərbaycan timsalında istifadə edək.

$$P = r * P_f \quad \text{və ya} \quad r = \frac{P}{P_f}$$

Burada; **r** — nominal valyuta məzənnəsi, **P** — xarici ölkədəki qiymətlərin səviyyəsi, **P_f** — uyğun olaraq baxılan ölkədə (Azərbaycanda) qiymətlərin manatla ifadə olunan səviyyəsidir. AQP praktiki olaraq müxtəlif ölkələr arasındakı qiymət səviyyəsindəki fərqi məzənnə nisbətinin göstəricisi olaraq qəbul edilir.

Q.Kassel “İnflyasiya və mübadilə kursu” kitabında AQP nəzəriyyəsinin mahiyyətini müəyyən etmişdir. Belə ki, o göstərir ki, iki ölkə arasında azad ticarət şəraitində valyuta məzənnəsi müəyyən edilir və AQP dəyişməyə qədər ölkələr arasında azad ticarət rejiminə əməl edəcəyi müddətdə iki ölkə arasında valyutanın məzənnəsi sabit qalacaqdır.

D.Rikardo, D.Yum, S.L.Montesenkyö, A.Piqo, C.M.Keyns və İ. Fişer hesab edirdi ki, valyuta məzənnəsi qiymət səviyyəsindən asılı olaraq iki ölkə pulunun nisbi dəyəri ilə müəyyən edilir. Belə hal isə öz növbəsində tədavüldə olan pulun miqdarından asılıdır. Bu fikirləri inkişaf etdirən Nobel

mükafatı laureatı riyaziyyatçı İrvin Fişer pulun kəmiyyət nəzəriyyəsinin əsas müddəalarına görə, pul kütləsinin artımı ilə qiymətlər arasında birbaşa əlaqə mövcud olmasını riyazi olaraq belə göstərmişdir:

$$M * V = P * Y$$

Burada, M — pul kütləsi,

V — dövriyyə sürəti,

R — qiymət indeksinin orta səviyyəsi,

Y — İstehsalın real həcmidir ($P*Y=ÜDM$).

Müvafiq olaraq;

$$M = \frac{P * Y}{V} \quad \text{və} \quad P = \frac{M * V}{Y}$$

Pulun miqdar nəzəriyyəsi belə çıxır ki, məsələn, Azərbaycanda illik istehsal olunan məhsulun həcmi 500 mlrd. manatdırsa, illik qiymət indeksi 120% olarsa və pulun dövretmə sürəti 4 olarsa, onda tələb olunan pul kütləsi ($M1$) 150 mlrd. olacaqdır. Belə hal başqa bir tərəfdən milli iqtisadiyyatların tarazlıq vəziyyətini də əks etdirir.

Məhərrəmov A.M., Qarayev F.M., Səriyev K.A, Tağıyev M.R, Abışlı L.V. göstərir ki, miqdar nəzəriyyəsi bir növ merkantilist nəzəriyyəyə cavab olaraq meydana gəlmiş və pulun alıcılıq qabiliyyəti ilə pulun kəmiyyəti arasında tərs münasibəti ifadə edir [6, s. 383].

Qızıl standart sistemi ləğv edildikdən sonra valyuta məzənnəsi ona olan tələb və təklifin təsiri altında formalaşmağa başladı. Tələbin artması valyuta məzənnəsinin dəyərini yüksəldir və təklifin artması isə məzənnənin dəyərdən düşməsinə səbəb olur. Milli valyutanın digər valyuta ilə müqayisədə məzənnəsinin azalması bəzən də devalvasiya adlanır, milli valyutanın məzənnəsinin digər valyutaya nisbətən dəyərinin artması isə onun yenidən dəyər qazandığını göstərir və belə proses bəzən də valyutanın revalvasiyası da adlanır. Milli valyutanın məzənnəsinin yüksəlməsi (məzənnənin möhkəmlənməsi) dünya bazarında milli malların xarici valyutada qiymətlərinin artması ilə nəticələnir ki, bu da onların rəqabət qabiliyyətinin aşağı düşməsinə və ixracın azalmasına səbəb olur. Eyni zamanda, xarici malların milli valyuta ilə ifadə edilən qiymətləri dəyərsizləşir və xarici malların idxalı artır. Milli valyutanın məzənnəsinin artması onda ifadə olunan milli aktivlərin xarici aktivlərə nisbətən dəyərinin artmasına səbəb olur. Nəticədə xaricə kapital axını artır.

Milli valyutanın məzənnəsi aşağı (uçuzlaşması) düşdükdə dünya bazarında milli malların xarici valyuta ilə ifadə olunan qiymətləri aşağı düşür ki, bu da ixracın artmasına gətirib çıxarır, bu da milli məhsulların rəqabətqabiliyyətini artırır. Eyni zamanda, milli valyutada ifadə olunan xarici malların qiymətləri bahalaşır, nəticədə idxal azalır, milli valyutada ifadə olunan yerli qiymətli kağızlar ucuzlaşır. Belə hal olduqda, yerli qiymətli kağızlar xarici investorlar üçün cəlbedici olurlar ki, bu da xarici sərmayələrin daxil olmasına şərait yaradır.

Müqayisəli risk səviyyəsində xarici qiymətli kağızlar üzrə gəlir yerli qiymətli kağızlar üzrə gəlirdən az olarsa, bu zaman qeyri-rezidentlər tərəfindən milli valyutaya tələb artacaqdır. Belə olan halda milli valyutaya tələbin artması onun məzənnəsinin artmasına və möhkəmlənməsinə səbəb olacaqdır. Əks halda isə yəni, xarici aktivlər üzrə gəlir səviyyəsi yüksək olanda xarici valyutaya tələb artır, milli valyutaya tələb isə azalır və nəticədə milli valyutanın məzənnəsi aşağı düşür və ucuzlaşır.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, valyutaya olan tələbin və ya təklifin dəyişməsi təkcə əmtəə və xidmətlərin beynəlxalq hərəkətindəki dəyişikliklə deyil, həm də istehsal amillərinin, ilk növbədə kapitalın beynəlxalq hərəkətində dəyişikliklərlə əlaqədar baş verir. Valyutaya olan tələbin və ya təklifin dəyişməsinə təsir edən amillərə aşağıdakılar daxildir:

- ölkədə və xaricdə mühüm iqtisadi hadisələr haqqında yeni məlumatlar;
- valyuta bazarında ən böyük oyunçuların davranışlarının təsiri altında çoxlu sayda bazar iştirakçılarının rəşional gözləntiləri;
- iqtisadi və siyasi xarakterli hadisələr, bunun nəticəsində valyuta bazarına məhdudiyətlər qoyula bilər.

Valyuta məzənnəsinin dəyişməsi ölkənin ixrac və ya idxalına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edə bilər. Xarici valyutaya tələb həm valyutanın özünün qiymətinə, həm də həmin xarici valyutanın ölkə daxilində və xaricdə olan malların nisbi qiymətlərinə əsaslanır. Əgər başqa bir ölkədə məhsul daha ucuzdursa, onun alınması üçün həmin ölkənin valyutasına tələb artır. Xarici valyutaya tələb gəlirlərin nisbi səviyyəsindən də asılıdır. İxracı idxalından dəfələrlə artıq olan ölkələrin digər ölkələrlə müqayisədə gəlirlərinin artması təbii olaraq ilk növbədə rezidentlərin ixracatçı ölkənin mallarına və nəticədə bu ölkənin valyutasına tələb artır, bu da onun məzənnəsinin artmasına səbəb olur. Xarici valyutaya tələb xaricdən gətirilən malların, xarici aktivlərin ödənilməsi zərurəti ilə əlaqədar yaranır.

Məlumdur ki, valyuta məzənnəsi tələb və təklif əsasında formalaşsa da burada iqtisadi və siyasi amillərin təsiri altında formalaşır. Bunlardan ən önəmlisi ölkələrin valyuta siyasətidir. Dövlətlər Mərkəzi Banklar vasitəsilə məzənnəyə birbaşa və dolaylı təsir göstərir. Birbaşa tənzimləmə milli valyutanın digər valyutaya və ya valyuta səbətinə münasibətdə fiksəsi (məzənnənin sabitləşdirilməsi) yolu ilə həyata keçirilir. Belə olan halda bəzən devalvasiya və ya yenidən qiymətləndirmə siyasətindən istifadə edilir.

Valyuta məzənnəsinin dolaylı tənzimlənməsi alətləri isə bunlardır:

- faiz dərəcəsinin səviyyəsi;
- ehtiyatlar üzrə tələbləri;
- komməriya banklarının yenidən maliyyələşdirilməsi dərəcəsi;
- birbaşa kəmiyyət məhdudiyyətləri;
- pul kütləsinin artımı üçün meyarların müəyyən edilməsi;
- açıq bazar əməliyyatları;
- valyuta müdaxilələri və s.

Təcrübə göstərir ki, valyuta məzənnəsinin dəyişməsində bütün dolaylı üsullar eyni dərəcədə effektiv deyil. Məzənnəyə birbaşa təsir edənlər arasında ən əhəmiyyətliləri valyuta müdaxilələri və faiz dərəcəsinin səviyyəsidir. Faiz dərəcələrinin məzənnəyə təsir mexanizmi pulun dəyərinin tənzimlənməsinə əsaslanır. Kreditlər üzrə aşağı faiz dərəcəsi olduqda dövriyyədə olan milli valyutanın həcmi artır, çünki müəssisələr kredit resurslarından daha fəal istifadə edirlər ki, bu da öz növbəsində ölkə daxilində işgüzar aktivliyin artmasına səbəb olur. Dövriyyədə olan pul kütləsinin həcmi artdıqca, milli valyutanın məzənnəsi də az da olsa azala bilər. Əgər ölkədə iqtisadi inkişaf templəri kifayət qədər yüksək olarsa o zaman Mərkəzi Bank faiz dərəcələrini artırır, kredit resurslarını bahalaşdırır və əlçatmaz edir, ölkədə pul qıtlığı yaranır və məzənnənin yüksəlməsinə səbəb olur. Dövlət tərəfindən valyuta məzənnəsinin tənzimlənməsinin digər aləti valyuta müdaxiləsidir. Mərkəzi Bank pula olan tələb və təklifi ümumilikdə isə pul kütləsinin tənzimlənməsinə təsir göstərmək üçün valyuta almaq və ya satmaq üzrə əməliyyatlar təşkil edirlər. Milli valyutanın məzənnəsini yüksəltmək və ya sabit saxlamaq üçün Mərkəzi Bank külli miqdarda xarici valyuta satır ki, bu xarici valyutanın ucuzlaşmasına və milli valyutanın isə məzənnəsinin möhkəmlənməsinə səbəb olur. Əməliyyatların əksinə aparılması isə milli valyutayı ucuzlaşdırır. Yəni, Mərkəzi Bank xarici valyutayı bazarlardan alır.

Dünya valyuta sistemləri

Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin və beynəlxalq ticarətin inkişafı müxtəlif valyuta sistemlərinin və valyuta məzənnəsi kimi elementlərin müəyyənlişməsində mühüm rol oynadı. Müşahidələr təsdiqləyir ki, dünya valyuta sistemi öz inkişafında bir neçə mərhələdən keçmişdir:

- I mərhələ - Paris pul sistemi (1867);
- II mərhələ - Genüya pul sistemi (1922);
- III mərhələ - Bretton Woods pul sistemi (1944);
- IV mərhələ - Yamayka Pul Sistemi (1976).

Dünya valyuta sisteminin yaradılması 19-cu əsrin ortalarında, 1867-ci ildə Parisdə keçirilən konfransda qızılın əsas və yeganə dünya pulu kimi tanınması haqqında dövlətlərarası müqavilə bağlanması ilə baş verdi.

Paris valyuta sisteminin əsas prinsipləri bunlar idi:

1. Qızıl sikkə standartı.

2. Valyutaların məcburi qızıl dəyəri, bunun əsasında onların qızıl pariteti müəyyən edilmişdir. Müxtəlif ölkələrin sikkələrinin dünya bazarlarında pariteti onlarda olan qızılın sadə çəki nisbəti ilə müəyyən edilirdi.

3. Valyutanın sərbəst şəkildə qızıla çevrilməsi təmin olunurdu. Valyutaların qızıla olan dəyərini Böyük Britaniya 1816-cı ildə, ABŞ - 1837-ci ildə, Almaniya - 1875-ci ildə, Fransa - 1878-ci ildə, Rusiya 1895-ci ildən 1899-cu ilə qədər olan pul islahatı çərçivəsində tətbiq etmişdir.

4. Sərbəst üzən məzənnə rejimi, bazarda tələb və təklifdəki dəyişikliklərdən asılı olaraq, qızıl sərhədlər daxilində müəyyənləşdirilirdi.

Birinci Dünya müharibəsinin sonu və beynəlxalq münisibətlərdə valyuta qarışıqlığının böhranı nəticəsində 1922-ci ildə Genuya Beynəlxalq İqtisadi Konfransında rəsmi şəkildə beynəlxalq valyuta münasibətlərinin yeni prinsiplərinə keçdiyini bəyan etmişdir.

1. Qızılın mövcudluğu qızılla birlikdə qızıla çevrilə bilən xarici valyutanın istifadəsinin nəzərdə tutulması qızıl-deviz standartıdır (deviz beynəlxalq hesablaşmalar üçün nəzərdə tutulan, yəni qızılla bərabər tutulan xarici valyutada olan vəsaitdir).

2. Qızıl paritetlərinin qorunması. Valyutalar qızıla yalnız qızıl sikkə (ABŞ) və ya qızıl külçə standartını saxlayan (Fransa və Böyük Britaniya) deyil, həm də qızıl mübadilə standartına malik olan ölkələrdə (Almaniya və 30 başqa ölkə) dəyişdirilirdi. Bununla belə, qızıl birja standartına əsasən belə bir mübadilə qızılın valyutalara qarşı dolaylı kotirovkası yolu ilə həyata keçirilirdi.

3. Sərbəst üzən valyuta məzənnələri rejiminin yaradılması.

4. Valyuta tənzimlənməsinin beynəlxalq konfrans və iclaslarda işlənilib hazırlanmış pul siyasəti formasında həyata keçirilməsi.

Birinci Dünya müharibəsindən sonra dünya valyuta-maliyyə mərkəzi Qərbi Avropadan yavaş-yavaş ABŞ-a köçməyə başladı. Bunun səbəbi, həmin dövrdə ABŞ-ın hərbi əməliyyatlarda fəal iştirak etməməsi və buna görə də müharibənin yaratdığı iqtisadi problemlərlə üzlənməməsi ilə bağlı idi. Həmçinin, XX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq ABŞ ixracının dünya ticarətində payı artmağa başladı. Eyni zamanda, ABŞ-dan kapital ixracı da artdı ki, bu da ölkənin qızıl ehtiyatlarının əsas sahibinə çevrilməsinə şərait yaratdı.

1929-cu ildən başlayaraq dünyada iqtisadi və siyasi böhranların baş verməsi dünyada üçüncü valyuta sisteminin formalaşmasına şərait yaratdı. Belə ki, 1944-cü ilin iyulunda ABŞ-ın Bretton-Vuds şəhərində BMT-nin nəzdində keçirilən konfransda BVF Nizamnaməsi Bretton Woods valyuta sisteminin prinsipləri qəbul olunmuşdur.

1. Qızıl deviz standartı qızılla yanaşı, iki ehtiyat valyutanın: ABŞ dolları və Britaniya funt sterlinqinin istifadəsinə əsaslanırdı.

2. Qızılın istifadəsi bir neçə formada məhdudlaşdırıldı:

- valyutaların qızıl pariteti müəyyən edilərkən və BVF-də təsbit edildikdə;

- beynəlxalq ödəniş və ehtiyat vasitəsi kimi istifadə edilə bilər;

- dollar qızıla qarşı yeganə valyuta kimi fiksə olunmağa başladı;

- xarici mərkəzi bankların dollar ehtiyatlarının rəsmi qiymətlə ABŞ Xəzinədarlığı vasitəsilə qızıla konvertasiyası həyata keçirilirdi.

3. Valyuta paritetləri və məzənnələri rejimi müəyyən edilmişdir. Valyuta məzənnəsinin BVF Nizamnaməsi ilə müəyyən edilmiş paritetdən kənarlaşması +1%, Avropa Valyuta Sazişi üzrə isə +0,75% daxilində yol verilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Pariteti saxlamaq üçün ölkələrin mərkəzi bankları ABŞ dolları ilə valyuta intervensiyaları həyata keçirməli idilər. Valyutaların 10%-dən yuxarı devalvasiyasına yalnız BVF-nin icazəsi ilə icazə verilir.

4. Beynəlxalq təşkilatlar yaradıldı: Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) və Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (BYİB). BVF-yə dünya valyuta sisteminin operativ rəhbərliyi, yəni valyuta məzənnələrinin vəziyyətinin, ölkələrin tədiyyə balanslarının likvidliyinin tənzimlənməsi həvalə edildi. BYİB isə dünya valyuta sisteminin inkişaf siyasətini və uzunmüddətli kreditləşmənin həyata

ta keçirilməsini işləyib hazırladı.

1967-ci ildə Böyük Britaniyada, 1968-ci ildə ABŞ-da, 1969-cu ildə Almaniya Federativ Respublikasında iqtisadi problemlər, 1971-1973-ci illərdə dünyada iqtisadi böhran və ABŞ dollarının 10% ucuzlaşması və həmçinin dünyada həmin dövrdə neftin qiymətlərinin qalxması, bir sıra Avropa ölkələrinin tədiyyə balansında mənfi saldonun yaranması dördüncü valyuta sisteminin yaranması zərurətinin olduğunu bildirirdi.

1976-cı ilin yanvarında dördüncü valyuta sistemi yaratmaq üçün BVF-yə üzv ölkələrin Kinqstonada (Yamayka) razılığı rəsmiləşdirildi. Yamayka sazişi aşağıdakıları müəyyənləşdirdi:

1. SDR standartının tətbiqi;
2. Qızılın demonetizasiyası, yəni valyutanın rəsmi qiymətinin, onun qızıl paritetinin və qızılın dollara dəyişdirilməsinin ləğvi;
3. Ölkələrin məzənnə rejimini (xüsusən də üzən məzənnə rejimini) seçmək hüququnun sərbəstliyi;
4. BVF üçün dövlətlərarası valyuta tənzimləmə orqanı statusunun saxlanması.

Yamayka valyuta sistemi daim dəyişən dünya iqtisadiyyatına və siyasi qüvvələrin balansına münasibətdə daha çevik olduğunu göstərdi. Buna baxmayaraq, bir sıra ciddi problemlərə səbəb oldu, onlardan birincisi SDR standartının səmərəsizliyi ilə bağlıdır. Belə ki, SDR-lər nağdsız formada SDR sistemində iştirak edən ölkələrin, BVF-nin və bəzi beynəlxalq təşkilatların mühasib hesablarında qeydlər şəklində istifadə olunur. SDR-də hesab, ölkənin BVF-nin kapitalına verdiyi töhfədən asılıdır (BVF-nin kapitalında 2/3 inkişaf etmiş ölkələr, 1/3 - inkişaf etməkdə olan ölkələr var). SDR-də ABŞ payı 23% təşkil edir, yəni bu pay inkişaf etməkdə olan ölkələrin ümumi səviyyəsinə uyğundur.

İkinci problem isə SDR-in müəyyən edilməsi və təmin edilməsi metodikası ilə bağlıdır. SDR-lər təqdim edildikdə, dəyəri qızılla və onun qiyməti qızılın dəyərindən asılı idi. Hazırda SDR-in məzənnəsi ən sabit valyutaların orta çəkili məzənnəsi əsasında müəyyən edilir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu valyutalar bir-biri ilə davamlı rəqabət aparan müxtəlif regional valyuta bazarlarını təmsil edir. Aydındır ki, metod SDR-i dünya pulu və əsas ödəniş vasitəsinə çevirə bilməz.

Beləliklə, SDR məsələsinin beynəlxalq hesablaşmaların ehtiyacları ilə bağlı olmadığı və BVF kapitalında ölkənin iştirak kvotasına uyğun bölüşdürülməsi ölkələrin qarşılıqlı hesablaşmalar və borclanma ehtiyacları ilə üst-üstə düşmədiyi məlum olur.

SDR problemlərinə əlavə olaraq, Yamayka pul sistemində qızılın qanuni demonetizasiyası və üzən məzənnə sisteminə keçilsə də məlum oldu ki, üzən məzənnə rejimi heç də mükəmməl deyildi. Üzən məzənnə rejiminə keçid üçün sərf olunan külli miqdarda vəsaitə baxmayaraq, əksər dünya valyutalarının sabitliyini təmin etmək, ölkələrin tədiyyə balanslarını bərabərləşdirmək, valyuta spekulyasiyasını azaltmaq mümkün deyil. Kapitalın sərbəst hərəkəti üçün investisiya formasında istifadə edilən pullar, bir qayda olaraq milli valyutaların məzənnələrində kəskin dalğalanmalara, bəzən isə milli valyutaların iflasına səbəb olur. Belə şəraitdə isə ölkələr daha çox valyuta tənzimlənməsinin sərt üsulları ilə dəstəklənən tənzimlənmə üzən məzənnə rejimlərini tətbiq etməyi üstün tuturlar.

Beləliklə də aparılan müşahidələr təsdiqləyir ki, dünyada baş verən iqtisadi və ya siyasi səbəblər üzündən valyuta sistemləri daima dəyişikliklərə məruz qalırlar.

Bütün bu qeyd edilənlərlə yanaşı, SDR hazırda BVF-nin üzvü olan ölkələrin valyuta ehtiyatlarının formalaşdırılması, tədiyyə balansının kəsirinin ödənilməsi, dünya kapitalı bazarında əməliyyatlar üçün istifadə olunduğu üçün onun quruluşunda istifadə edilən valyuta səbətinə baxmaq maraqlıdır.

SDR-in strukturu

Dövrələr	ABŞ olları	Marka (Almaniya)	Frank (Fransa)	İena Joponiya	Fund strerliq	Yuan Çin
1981-1985	42%	19%	13%	13%	13%	
1986-1990	42%	19%	12%	15%	12%	
1991-1995	40%	21%	11%	17%	11%	
1996-1998	39%	21%	11%	18%	11%	
1999-2000	39%	32%		18%	11%	
2001-2005	44%	31%		14%	11%	
2006-2010	44%	34%		11%	11%	
2011-2015	41.9%	37.4%		9.4%	11.3%	
2016-2020	41.73%	30.93%		8.33%	8.09%	10.92%

Mənbə: <https://www.imf.org/external/index.htm>.

Dünyada valyuta sistemlərinin dəyişilməsinə səbəb olan əsas amillərdən biri valyuta böhranıdır. Valyuta böhranları adətən maliyyə böhranlarının tərkib hissəsi olmaqla, milli valyuta məzənnəsinin kəskin düşməsi ilə nəticələnir. BVF-nin metodikasına əsasən bir ölkənin valyutasının 25%-30% kəskin ucuzlaşması artıq valyuta böhranıdır. Təbii ki, valyuta böhranı nəticəsində ölkənin qızıl-valyuta ehtiyatları azalır, əhalinin yığılması kimi milli valyutaya inamı azalır, milli aktivlərin dəyəri aşağı düşür, daxili investisiyalar kəskin azalır, ölkədən kapital axını sürətlənir və nəhayət ölkənin tədiyyə balansını passiv saldoya malik olur.

Beləliklə də aparılan araşdırmalar onu deməyə əsas verir ki, valyuta məzənnəsi mahiyyət etibarilə çoxsaylı faktorların təsiri altında formalaşdığı kimi, onun dalğalanması və ya böhranı da iqtisadiyyatda çoxsaylı amillərin dəyişməsinə səbəb olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası 2016-cı il sentyabrın 26-da keçirilmiş ümumxalq səsverməsində (referendumda) qəbul edilmiş əlavə və dəyişikliklərlə.
2. Матвеева, Т. Ю. Макроэкономика Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». М. : Изд. дом Высшей школы экономики, 2017. с. 438
3. А в т о р ы: Н. Н. Мокеева; А. Е. Заборовская; А. И. Серебренникова; Н. Ю. Исакова и другие. Международные валютно-кредитные отношения Екатеринбург Издательство Уральского университета 2021 ь.334
4. Rudiger Dorunbuş, Stenli Fişer, Riçard Stars “Makroiqtisadiyyat” on birinci nəşr 2015-ci il. s.636
5. М.В. Кунцман МАКРОЭКОНОМИКА МОСКВА МАДИ — 2015 ь.105
6. Мəһəггəтəмөв А.М., Qarayev F.M., Saryev K.A., Tağıyev M.R., Abışlı L.V. “Bank İşi” Bakı 2019, səh. 687
7. Под общей редакцией Н. Н. Мокеевой: Международные валютно-кредитные отношения: Екатеринбург Издательство Уральского университета 2021 с.334
8. Гусаков, Н.П. Международные валютно-кредитные отношения [Электронный ресурс]: учебник / Н.П. Гусаков, И.Н. Белова, М.А. Стренина. - М.: Инфра-М, 2017 - 351 с

*Элнур Элбрус оглы Зейналов
докторант ИЭ НАНА*

Теоретические и методологические аспекты курсовой политики

Резюме

Цель исследования - систематизировать и обобщить подходы к природе и содержанию обменного курса.

Методология исследования - в работе использованы сравнительный анализ, логическое обобщение, системный подход, методы анализа и синтеза.

Значение применения исследования - фундаментальный анализ исследования может быть использован для достижения конкурентоспособности экономики страны и повышения экономической эффективности, для регулирования валютных отношений.

Результаты исследования показывают, что валютные системы меняются в зависимости от экономических и политических процессов, происходящих на международной арене. Следовательно, эффективное применение обменного курса может стимулировать местное производство, поскольку эффективное применение обменного курса влияет на конкурентоспособность национальных продуктов.

Оригинальность и научная новизна исследования - систематически изучены сущность и содержание валюты, механизм формирования обменного курса, мировая валютная система и валютный кризис.

Ключевые слова: *обменный курс, реальный обменный курс, цена, паритет покупательной способности, денежно-кредитные системы, валютный кризис и др.*

*Elnur Elbrus Zeynalov
doctoral student IE of ANSA*

Theoretical and methodological aspects of exchange rate policy

Summary

The purpose of the study is to systematize and generalize approaches to the nature and content of the exchange rate.

Research methodology - comparative analysis, logical generalization, systematic approach, analysis and synthesis methods were used in the research work.

Significance of the application of the research - the fundamental analysis of the research can be used to achieve the competitiveness of the country's economy and to increase economic efficiency, to regulate currency relations.

The results of the study show that currency systems change depending on the economic and political processes taking place in the international arena. Therefore, the effective application of the exchange rate can stimulate local production, as the effective application of the exchange rate affects the competitiveness of national products.

The originality and scientific novelty of the research - the essence and content of the currency, the mechanism of formation of the exchange rate, the world monetary system and the currency crisis have been systematically studied and studied.

Keywords: *exchange rate, real exchange rate, price, purchasing power parity, monetary systems, currency crisis, etc.*